

GEDENKEN EN HERINNEREN:

Gedenken, complexer dan je zou denken

Inleiding.....	2
Centrum voor gedenken, toen en nu	2
Herdenken in de Kerk van de middeleeuwen	2
Geen gelukkig toeval	3
Herdenken, een nieuw thema voor het Jansklooster.....	7
Het belang van de contexten.....	8
De noodzaak van vergelijken.....	10
Vergelijken met behulp van voorgaand onderzoek	10
Tot slot.....	13
Katernen bij de website <i>Janskerk Haarlem 700 jaar</i>	14
Overzicht van de katernen	14
Overzichten van gebruikt onderzoeksmateriaal.....	14
Colofon.....	14

Figuur 1 – Uitsnede uit het Gezicht op Haarlem (vanuit het westen) door Jacob van Ruisdaal, circa 1670. Links van de Grote of Sint-Bavokerk is het langwerpige dak met in het midden het torentje van de Janskerk te zien. Deze kerk werd sinds 1587 gebruikt voor de protestantse eredienst – [Mauritshuis, Den Haag](#).

Inleiding

De katern *Gedenken, complexer dan je zou denken* laat zien hoezeer verschillende vormen van gedenken met elkaar samenhangen en welke aspecten te onderscheiden zijn. Ook wordt er kort ingegaan op het onderzoek van dit thema.

De tekst behoort tot een groep van vier katernen die aansluiten bij het onderdeel over het Jansklooster van de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*.¹ *Casussen bij gedenken* is een katern waarin via vijf voorbeelden wordt getoond hoe gevarieerd de dodengedachtenis in het Jansklooster was. De katern *Feesten en gedenken in augustus* geeft een overzicht van wat er allemaal in één maand kon en moest gebeuren in de Janskerk en het klooster. In *Legitimatie via opvolgingsreeksen* wordt speciale aandacht besteed aan het politiek-maatschappelijke aspect van gedenken en vieren. De reeks met de commandeursportretten uit het Jansklooster komt daarin uitgebreid aan bod.

De teksten kunnen ieder afzonderlijk worden gelezen. Wie de katernen achter elkaar wil doornemen, zal dan ook enkele herhalingen aantreffen.

Centrum voor gedenken, toen en nu

Even terug naar de aanleiding voor het maken van deze website. In 1317 of 1318 werd de kerk van het Haarlemse klooster van de Orde van Sint-Jan van Jeruzalem (kortweg de Jansorde) gewijd. Welk van de twee jaartallen het juiste is, is niet zeker. In deze website is gekozen voor 1318.

¹ Informatie betreffende het gebruikte onderzoeksmateriaal is te vinden via de homepage van de website *Janskerk Haarlem 700 jaar* (onderaan): *Bronnen* (met archiefstukken, oude boeken en manuscripten), *Literatuur* (met literatuur en websites) en *Afbeeldingen* (de materiële gegevens van schilderijen, plattegronden, etc.). NB Inventaris- en catalogusnummers zijn alleen opgenomen in de noten als er misverstanden kunnen optreden. Ze zijn allemaal te vinden in de genoemde overzichten.

De wijding van een kerk was een feestelijke en belangrijke gebeurtenis, want vanaf dat moment konden alle erediensten voor God en de heiligen er plaatsvinden. Het feest werd tot het eind van de zestiende eeuw elk jaar opnieuw gevierd, in augustus.²

Het 700-jarige bestaan van de kerk, in 2018, is een goede gelegenheid om opnieuw feest te vieren en te herdenken. Sinds 2005 is het publiekscentrum van het Noord-Hollands Archief er gevestigd. Daardoor is het gebouw opnieuw een centrum voor het gedenken en herinneren geworden, maar wel van een heel ander type. Nu worden er de archiefstukken, boeken en kunstwerken van onder andere het voormalige klooster bestudeerd.

Herdenken in de Kerk van de middeleeuwen

Herdenken in de middeleeuwen kunnen we nog preciezer aanduiden: het gaat over vieren, gedenken, herdenken zoals dat gebeurde het christendom van vóór de Reformatie, in de stad Haarlem dus tot circa 1578. Wij hebben deze periode aangeduid als de ‘middeleeuwen’ omdat tot ver in de zestiende eeuw de herdenkingspraktijken grote overeenkomsten vertoonden met die van de ‘late middeleeuwen’ (dertiende tot en met vijftiende eeuw). We willen hiermee overigens niet zeggen dat gebruiken en opvattingen door de eeuwen precies hetzelfde bleven. Sinds het ontstaan van het christendom zijn er grote en kleine veranderingen geweest.³

Wie en wat werd er allemaal herdacht? En was het vieren van de kerkwijding ‘alleen maar’ een plechtige gebeurtenis met een gezongen hoogmis en een processie of werd er ook feest gevierd met muziek, dans, lekker eten en veel bier?⁴ Gebeurde het zoals bijvoorbeeld op 4 en 5 mei wanneer we eerst de doden herdenken en daarna de bevrijding vieren, met vrijmarkten en kermissen?

Inderdaad zijn er opvallende overeenkomsten. Sommige van onze tradities komen zelfs uit de middeleeuwen. Ons woord ‘kermis’ stamt zelfs af van het middeleeuwse woord ‘kerkmis’, dus van het vieren van de kerkwijdingsdag.

Toch zijn de verschillen groot. In de middeleeuwen ging het om een combinatie van herinneren, dankbaar zijn en feestvieren, hetgeen allemaal nauw verbonden was met de christelijke religie. Deze vervlechting is nu niet meer vanzelfsprekend omdat religie niet meer centraal staat in de westelijke wereld.

Kort gezegd gaat het bij het middeleeuwse gedenken om

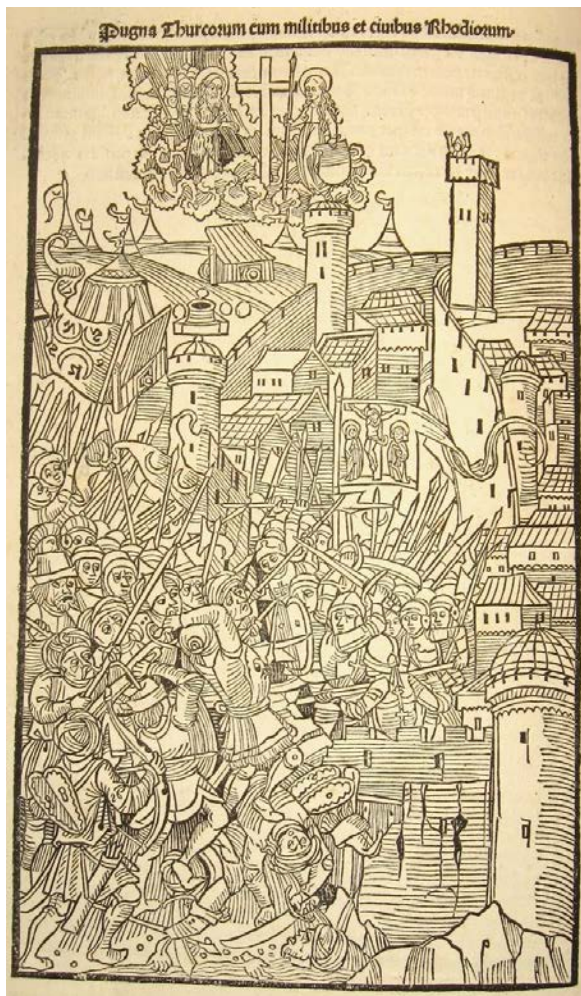
- het herdenken van het leven en lijden van Jezus Christus, want door zijn lijden werd het hemelse paradijs toegankelijk voor de mensheid

² Zie de katern *Feesten en gedenken in augustus*.

³ Zie de katernen *Zondeval en verlossing* en *Leven en sterven als christen*.

⁴ Zie de katern *Feesten en gedenken in augustus*.

- het herdenken van de heiligen, die leefden zoals Christus en daardoor een voorbeeld waren voor de gelovigen
- de dodengedachtenis, dus het steunen via gebed en memoriediensten van gelovigen die, vóór ze naar de hemel mochten, eerst voor hun zonden moesten boeten in het vagevuur. Het gaat hier om de 'niet-heiligen'. Gebed en heilige missen voor de overledenen konden de periode van boetedoening verkorten
- het gedenken van gebeurtenissen, zoals een kerkwijding of een overwinning op de vijand, want ook bij dat laatste waren God en de heiligen betrokken (zie figuur 2).⁵

Figuur 2a en b – In 1480 werd het eiland Rhodos ontzet dat door de Turken belegerd was. Dit gebeurde met behulp van Maria en Johannes de Doper die in de prent boven het eiland zijn afgebeeld. Rhodos was toen het hoofdkwartier van de Jansorde. Het gaat in deze afbeelding dus om het vieren van een overwinning en het herdenken van de steun van heiligen. Afbeelding in [Guillaume Caoursin's Obsidionis Rhodie Urbis Descriptio](#) (Beschrijving van het beleg van de stad Rhodos) uit 1496, [fol. 12v](#).

⁵ Voor overzichtswerken waarin (onder andere) meerdere of alle vormen van gedenken aan bod komen: Schmid en Wollasch (red.), *Memoria* (1984); Jezler (red.), *Himmel, Hölle, Fegefeuer* (1994); Van Bueren en Wüstefeld, *leven na de dood* (1999); Angenendt, *Geschichte der Religiosität im Mittelalter* (2000), p. 659-751 (over sterven, dood en het hiernamaals); Van Bueren en Van Leerdam (red.), *Care for the here and the hererafter* (2006); Bijsterveld, *Do ut des* (2007); De Weijert e.a. (red.), *Living memoria* (2011); Angenendt, *Offertorium. Das mittelalterliche Messopfer* (2014), p. 401-468 (over de late middeleeuwen).

Uit het lijstje is al enigszins te zien dat er allerlei aspecten aan gedenken en dodenge-dachtenis te ontdekken zijn. Nu wordt de viering van een overwinning op de vijand eerder als een wereldlijke aangelegenheid opgevat. Het is voor lang niet iedereen een feest waarbij God en de heiligen bedankt worden.

In de middeleeuwen lopen religieuze en wereldlijke aspecten echter veel meer door elkaar. Zo lijkt het althans op het eerste gezicht. Het christendom preekte en preekt echter nog steeds dat de tien geboden in acht genomen moeten worden. Sterker nog, het 'Gij zult niet doden', 'Gij zult niet stelen' en andere geboden worden ook in de westerse maatschappij van 21ste eeuw als vanzelfsprekend beschouwd. Zorgen voor de armen is een van de werken van barmhartigheid en nog steeds nemen mensen daar de consequenties van door te doneren of zelf als vrijwilliger te helpen. Hebzucht en gierigheid worden nog steeds beschouwd als zonden. De term 'zonde' is heel gebruikelijk in het dagelijkse leven van nu, en veel mensen associëren hem niet meer met religie.

Maar laten we even teruggaan naar het vieren en gedenken, inclusief de dodenge-dachtenis van de middeleeuwen. Daar zien we hoe in de christelijke samenleving allerlei aspecten samenkomen. Vanzelfsprekend zijn er de religieuze aspecten. Alle gebed en alle missen die werden opgedragen waren bedoeld om God te danken en de heiligen te eren. Gebed en memoriediensten voor de overledenen waren echter vooral (?) bedoeld om de zielen in het vagevuur te helpen om die plaats van straf zo snel mogelijk te mogen verlaten en in de hemel toegelaten te worden. Armen en andere behoeftige mensen kregen hulp en in ruil daarvoor werden ze geacht te bidden voor hun weldoeners en hun memoriediensten bij te wonen.⁶ Wie veel gaf, verwachtte ook veel terug te krijgen. Hier komt een sociaal aspect naar voren, zorg voor mensen in het hier en nu gecombineerd met zorg voor overledenen in het hiernamaals. Er was dus een gemeenschap van levenden en doden.

Die sociale aspecten blijken ook uit andere manieren waarop gemeenschappen, zoals mensen van dezelfde parochie, mensen met hetzelfde beroep, families, kloosterorden en kloosters voor elkaar zorgden. Ambachtsgilden waren meestal tegelijkertijd broedersschappen die onder andere verplicht waren de begrafeningen van hun beroepsge-noten bij te wonen. Op de feestdag van de heilige van een gilde werd er ook gebeden voor de overleden gildebroeders, of ze nu gisteren of honderd jaar daarvoor waren gestorven.

Ook kunstwerken die in kerken werden geplaatst, tonen waar men bij hoorde en wilde horen. Op een memorievoorstelling, kunnen bijvoorbeeld naast een religieuze voorstelling ook de portretten van een familie of een groep kloosterlingen, of een broederschap van pelgrims worden afgebeeld.

⁶ Zie bijvoorbeeld de katern *Casussen bij gedenken*.

Figuur 3a en b – De Bewening van Christus uit het Jans klooster. Via dit schilderij wordt de dood van Jezus Christus herdacht, maar door de man in het zwart achter in de groep, met de witte lijkwade over de arm, diende de voorstelling waarschijnlijk ook om de oorsprong van de Jansorde te gedenken, Geertgen tot Sint Jans, circa 1485 – [Kunsthistorisches Museum, Wenen](#) (Wikimedia Commons).

De man kan als een voorloper van de ordebroeders zijn beschouwd. Volgens een legende zou het gasthuis in Jeruzalem waaruit de Jansorde voortkwam al hebben bestaan toen Johannes de Doper en Christus nog leefden. In een kopie van het schilderij ontbreekt de man, zie figuur 5 hieronder. Dit kan betekenen dat hij alleen belangrijk was voor de Jansheren en dat anderen niet in het verhaal geloofden. Zie verder de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Gedenken in de praktijk: Gebeurtenissen*, en daarin speciaal Verwerving van relieken.

Historische kwesties speelden een rol waarin religieuze en andere zaken door elkaar liepen. We noemden overwinningen in oorlogen al (zie figuur 2), maar men kon ook de ouderdom van een instelling tonen, via echte historische gebeurtenissen of via een legende (zie figuur 3). Dat was bedoeld voor het hier en nu. Vorsten en andere hoogwaardigheidsbekleders betaalden voor vieringen en kunstwerken om hun macht en de rechtmatigheid van hun aanspraken te tonen. Dit was vooral in tijden van politiek-maatschappelijke spanningen belangrijk, maar het sloot niet uit dat de

machthebbers zichzelf tegelijkertijd een goed christen vonden en dat ook wilden tonen.⁷

Met andere woorden, aan vieringen, gedenken, de manier waarop de doden werden herdacht, en aan kunstwerken zijn verschillende aspecten te ontdekken. Er zaten religieuze, maar ook sociale, economische, historische en politieke oftewel politiek-maatschappelijke kanten aan. Die verwevenheid van verschillende vormen en aspecten van gedenken zal steeds opnieuw blijken als we ons verdiepen in het Jansklooster in de stad Haarlem.

Geen gelukkig toeval

Van het Jansklooster is veel materiaal uit de middeleeuwen bewaard gebleven. Het gaat om de kerk, delen van de andere gebouwen en het terrein, en om archiefstukken, boeken en inrichtingsstukken, vooral schilderijen. Van een gelukkig toeval is daarbij geen sprake. Er zijn twee duidelijke oorzaken:

1. De Jansorde ontstond uit een gasthuis voor (zieke) pelgrims in Jeruzalem, maar daaruit ontwikkelde zich een 'geestelijke ridderorde' met een dubbele doelstelling: steunen van pelgrims en hulpbehoevenden en vechten voor het behoud van het Heilige Land voor de christelijke wereld. Daarvoor was geld nodig. Alle vestigingen van de orde moesten daaraan bijdragen en het bezit en de inkomsten moesten dan ook zorgvuldig geadmistreerd en gearchiveerd worden.
2. Toen Haarlem in 1581 gereformeerd (toen het woord voor 'protestants') werd, nam het stadsbestuur alle eigendommen van de Haarlemse kloosters in beslag. Veel van de gebouwen waren verwoest en veel roerend goed was verloren gegaan of door de kloosterlingen buiten de stad in veiligheid gebracht. De stad kreeg in veel gevallen wel de kloosterterreinen, met de puinhopen daarop, en wat van de eigendommen van de kloosters, maar lang niet alles.⁸

In het Jansklooster pakte men het anders aan. De broeders pikten de confiscatie niet.⁹ Ze behielden hun goederen en administratie, maar toen in 1625 de laatste kloosterling overleed, nam de stad alles wat bewaard was alsnog in bezit.

⁷ Zie de katern *Legitimatie via opvolgingsreeksen*.

⁸ Bij figuur 4: Zie Wüstefeld, *Middeleeuwse boeken* (1993), p. 66, en Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de Dood* (1999), p. 176.

⁹ Zie de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Jansklooster Haarlem 1310-1625: Herstel en strijd om behoud van goederen*.

Figuur 4 – Een missaal van 1504 uit het Dominicanenklooster. Dit boek, dat gebruikt werd bij de misvieringen, kwam niet in het bezit van de stad. In 1873 bevond het zich in de kerk van de Dominicusparochie in Haarlem. Daarna is het via het Bisschoppelijk Museum Haarlem in Museum Catharijneconvent gekomen – Museum Catharijneconvent, Utrecht.

Herdenken, een nieuw thema voor het Jans klooster

Het is daarom ook niet toevallig dat er al veel over het Jans klooster is gepubliceerd. We noemen hier alleen de grootste publicaties. De eerste is 'De Commanderij van St. Jan' van Gonnet, gepubliceerd in de *Geschiedenis van Haarlem* van Allan (deel 2, 1874). Van Bueren stelde in *Tot lof van Haarlem* (1993) het kunstbezit van het klooster centraal door ze in hun historische context te plaatsen, en hun functies (het wie, wat, hoe en waarom van de schenking of aankoop) te beschrijven. Beide publicaties zijn gebaseerd op uitgebreid archiefonderzoek en bevatten transcripties van oorspronkelijke archiefstukken. In *Van Commanderij [...] tot Noord-Hollands Archief* (2007) concentreerde Cerutti zich, behalve op de geschiedenis van het klooster, ook op het gebruik van de gebouwen na de inbeslagneming.

Het thema 'Gedenken in het Jans klooster' is echter tot nu toe weinig aan bod gekomen in de literatuur, en het vieren van het 700-jarig bestaan van de kerk is een mooie gelegenheid dat nu eens te doen.¹⁰

¹⁰ Cerutti heeft in *Van Commanderij tot Archief* (2007) kort aandacht besteed aan dood, begraven en memoriediensten in de middeleeuwen, zie p. 98-116. Zie ook Van Bueren, 'Memorial practices' (2013), p. 191-210 (over de netwerken van het Jans klooster en de memoriepraktijken die daar het gevolg van waren).

In de katern *Bronnen van het Jansklooster* geven we een verantwoording van het onderzoek en gaan we in op de verschillende soorten bronnenmateriaal die we gebruikten.

Het belang van de contexten

Om herdenken te kunnen beschrijven is kennis nodig van de verschillende contexten, dus van de geschiedenissen van onder andere de families, de instellingen, de steden waar herdacht en herinnerd werd, en van de specifieke omstandigheden in een bepaalde periode. Anders wordt niet duidelijk waarom er wat herdacht werd en waarom het op een bepaalde manier gebeurde.

Het einde van een epidemie, zoals de pest die in de middeleeuwen en nog lang daarna keer op keer uitbrak, kon afhankelijk van de omstandigheden per stad anders gevierd worden. Dan moet je bijvoorbeeld weten hoeveel slachtoffers er in die steden vielen. Had een stad in oorlogen op tijd de poorten gesloten waardoor de vijand verder trok of kreeg men steun van naburige steden om gezamenlijk de vijand te verslaan? Werd een stad steeds groter, dan moest de parochiekerk worden uitgebreid. Groeide de handel, en konden mensen zich daardoor extra uitgaven permitteren, dan konden kerken en kloosters profiteren van de grotere schenkingen die werden gedaan. In ruil daarvoor kregen de schenkers meer gebed en meer heilige missen voor hun zielenheil. Zulke dingen, van de meest eenvoudige tot meer ingewikkelde gevallen, moet je onderzoeken om de manier van herdenken en feestvieren te kunnen begrijpen.

Daarom zijn in het onderdeel *De stad* van de website *Janskerk Haarlem 700 jaar* onder andere het stadsbestuur, de parochie van Haarlem en de kloosters centraal gesteld. Het Jansklooster had, tot de Reformatie dreigde, een goede relatie met het stadsbestuur en de gelovigen in de stad en omstreken. Een tijdlang is Haarlem welvarend geweest, mede dankzij de stadsrechten verleend door graaf Willem II in 1245. Die rechten werden later uitgebreid tot het gebied rond de stad, de stadsvrijheid. Ook dit had vanzelfsprekend gunstige gevolgen voor de schenkingen die werden gedaan aan de parochiekerk, het Jansklooster en de andere kloosters, en dus ook voor wie er uitgebreid herdacht werden als tegenprestatie. 'Do ut des', ik geef opdat jij geeft, was heel gewoon in de middeleeuwen.¹¹

Haarlem behoorde tot een grote parochie, gewijd aan de heilige Bavo. Dit gebied omvatte ook een aantal dorpen om de stad heen, maar de parochiekerk stond midden in Haarlem. De meeste kloosters in de parochie waren voor een deel afhankelijk van en verantwoording schuldig aan de pastoor en diens meerdere, de bisschop van Utrecht. De Jansheren (zoals de broeders van het klooster werden genoemd) hadden echter weinig formele contacten met de pastoors en de bisschoppen. Dat was omdat de Jansorde rechtstreeks onder de paus van Rome viel.

¹¹ Zie Bijsterveld, *Do ut des* (2007). Zie ook de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Gedenken in de praktijk*: Gedenken als tegenprestatie.

Toch waren er ook gezamenlijke ondernemingen, bijvoorbeeld bij de jaarlijkse Sacramentsprocessie. Daaraan namen het stadsbestuur, de pastoor en kloosterlingen, inclusief de Jansheren, deel. Toen in 1561 de eerste bisschop van het nieuwe bisdom Haarlem aantrad, logeerde hij in het Jansklooster tot zijn bisschoppelijke paleis gereed was. Eén keer is er een groot en langdurig conflict geweest met de kerkmeesters van de parochiekerk.

De noodzaak van vergelijken

We concentreren ons vooral op het Jansklooster zelf, maar niet omdat vergelijkingen met andere instellingen niet belangrijk zouden zijn. Dat zijn ze juist wel, want daardoor kan je de herdenkingspraktijken in het Haarlemse klooster beter plaatsen: wat was gewoon en kwam je in zo ongeveer alle kerken en kloosters tegen, en wat was bijzonder voor deze instelling? Er kan op dit punt nog heel wat onderzoek worden gedaan, onder andere voor de kerken en kloosters in Haarlem.¹²

Eén ding durven we met zekerheid te zeggen: het Jansklooster was het rijkste en het machtigste klooster van de stad. Bij conflicten wonnen de Jansheren altijd. Ook de herdenkingspraktijken en de inrichting van kerk en klooster getuigen daarvan.

Vergelijken met behulp van voorgaand onderzoek

Vanzelfsprekend kunnen we ook bouwen op eerder verricht onderzoek en daardoor vergelijkingen maken. Dat geldt bijvoorbeeld voor memorievoorstellingen, kunstwerken die werden gemaakt om overledenen te herdenken en de gelovigen op te roepen tot gebed voor de genoemde en afgebeelde personen. Daarnaast is een groot vergelijkend onderzoek verricht.¹³

Hieronder (figuur 5) zien we een memorievoorstelling die een standaardopzet heeft. We zien een kopie van de Bewening van Christus van Geertgen tot Sint Jans. De Bewening was een onderdeel van het altaarstuk van het hoogaltaar van het Jansklooster. Een kopie laten maken was gewoon. Als je een schilderij mooi vond of passend bij wat je duidelijk wilde maken, dan liet je dat namaken. De man met de witte doek, die wel in het altaarstuk is afgebeeld (zie figuur 2) ontbreekt echter. De opdrachtgever(s) had(den) er kennelijk geen belang bij dit te laten kopiëren.

¹² Zie voor vergelijkend onderzoek van de dodengedachtenis in Haarlemse kerken en klooster de katern *Bronnen van het Jansklooster*, onder *Een belangrijk terzijde*, en *Het memorieregister, bron voor de dodengedachtenis bij uitstek*.

¹³ Zie Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999). De resultaten in dit boek zijn gebaseerd op de database *Memoria in beeld*. Deze is inmiddels opgenomen in de *Medieval Memoria Online* database (MeMO) <http://memo.hum.uu.nl/database/index.html>.

Waarschijnlijk zijn burgemeester Willem Pietersz. en zijn vrouw Bela Berwoutsdr. op dit schilderij afgebeeld. Als dat klopt dan kan het drieluik in de kerk van het Dominicanenklooster hebben gehangen waar in elk geval de echtgenoot werd begraven.¹⁴

De opstelling is er een van dertien in het dozijn. De man knielt op de belangrijkste plaats, rechts van de religieuze voorstelling (gezien vanuit de voorstelling, dat is dus links voor de toeschouwer) en de vrouw op de minst belangrijke plaats, links vanuit de voorstelling gezien. Dit was gewoon: mannen hadden standaard een hogere status dan vrouwen in de middeleeuwen. Indien mannen en vrouwen zich allemaal aan één zijde van de religieuze voorstelling bevonden, dan knielden de mannen het meest dichtbij de voorstelling en de vrouwen achter hun. Bij een voorstelling met de vrouw op de belangrijkste plaats, was er gegarandeerd iets bijzonders aan de hand. Juist dan is het de moeite waard verder onderzoek te doen.¹⁵

Of de man, de vrouw, of het echtpaar samen de opdracht hadden gegeven voor het drieluik is op basis van de plaats van de personen niet te zeggen. Ook bijvoorbeeld niet-afgebeelde familieleden kunnen het drieluik hebben laten maken om hun voorouders te gedenken.¹⁶

Het middenpaneel met de kopie is door een andere schilder gemaakt dan de schilder die de luiken vervaardigde. Ook dat was niet ongevoel. Als je bijvoorbeeld al een schilderij had, dan kon je er een paar luiken met portretten aan laten zetten, een bordje met een tekst met de namen en sterfdata eronder hangen, of de tekst op de lijst laten zetten, en dan had je een memorievoorstelling. Er hebben vrijwel zeker altijd teksten met namen, sterfjaren en andere informatie bij memorievoorstellingen gestaan. Veel daarvan is in de loop der eeuwen verdwenen, omdat men de teksten niet meer interessant vond. Voor Haarlem is geen enkele memorievoorstelling met een tekst bewaard gebleven.¹⁷

Het noemen van de namen van de overledenen op en bij religieuze objecten die aan kerken waren geschonken, was belangrijk, net zoals het belangrijk was dat de namen werden genoemd bij gebed en religieuze diensten. Hierdoor waren de overledenen

¹⁴ Hij wordt vanaf 1441 vermeldt in het memorieregister van de Dominicanen, zie voor de eerste vermelding p. 4, tweede kolom (moderne nummering), bij het Maria Magdalena-altaar. Zie voor het register de *Medieval Memoria Online* database: text carrier ID 465.

¹⁵ Zie Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 89-92 (afspiegelingen van maatschappelijke verhoudingen).

¹⁶ Zie de *Medieval Memoria Online* database: [memorial object ID 637](#) en [memorial object ID 2841](#).

¹⁷ Zie Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 115-124. Voor het schilderij met de Bewening van Christus, zie de *Medieval Memoria Online* database: [memorial object ID 743](#).

aanwezig te midden van de levenden en namen ze deel aan de liturgie. Dit droeg bij aan het snel mogen verlaten van het vagevuur en de toelating tot de hemel.¹⁸

Een groot deel van de teksten met de namen is echter om verschillende redenen in de loop der tijden verdwenen. In de protestantse kerken achtte men de oproep tot gebed die de namen vergezelde niet meer van belang. Men geloofde namelijk niet dat dit de overledenen kon helpen. Het 'verdiene van het hemelrijk' was hoe dan ook niet meer aan de orde. Alleen het geloof telde, en het was Christus die de gelovige kon toelaten tot de hemel.

Een andere belangrijke oorzaak van het verdwijnen van teksten op borden en lijsten van kunstwerken was het ontstaan van musea aan het eind van negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Men meende dat teksten op gekleurde lijsten of tekstbordjes onderaan lijsten de beschouwer zouden afleiden van de esthetische waarde van het kunstwerk. De inrichting van museumzalen moest rustig zijn, met bijvoorbeeld dezelfde nieuwe lijsten of met de oude, houten lijsten waar de verf vanaf was gehaald.

Figuur 5 – Bewening van Christus met vermoedelijk Willem Pietersz. en Bela Berwoutsdr., een drieliuk dat waarschijnlijk in het Dominicanenklooster in Haarlem heeft gehangen bij het graf van de man. De luiken zijn toegeschreven aan Jan Mostaert (1520-1530), tussen 1500 en 1510 – Frans Hals Museum, Haarlem (momenteel [Rijksmuseum Amsterdam](#)).

¹⁸ Zie Oexle, 'Die Gegenwart der Toten' (1983), met een uitgebreide bespreking van de tegenwoordigheid der doden. Het noemen van de namen was door de grote aantallen (tot in de duizenden) niet meer mogelijk om hardop gelezen te worden tijdens de liturgische diensten en daarom lagen memorieboeken met namenlijsten op het altaar, Zie Geuenich en Ludwig, 'Einleitung' in *Libri Vitae* (2015), p. 10.

Figuur 6 – Memorievoorstelling met Het Laatste Avondmaal en de portretten van Adriana van Roon en Dirk Spangert, circa 1525-1530 – [Rijksmuseum Amsterdam](#).

In deze memorievoorstelling met het Laatste Avondmaal zien we de vrouw op het belangrijkste luik en de man op het minst belangrijke. In dit geval gaat het echter om Adriana van Roon (†1527), de abdis van het Cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst bij Noordwijk en haar kapelaan, de priester Dirk Spangert (†1549). Als geestelijke behoorde Dirk Spangert tot de hoogste stand, de stand boven de adel en de burgerij. Een vrouw behoorde per definitie niet tot de geestelijkheid, maar als abdis had Adriana van Roon een hogere kerkelijke functie dan haar kapelaan. Het is goed mogelijk dat zij daarom de belangrijkste plaats kreeg en dat de kapelaan de opdracht heeft gegeven voor dit drieluik nadat de abdis was overleden. Een kapelaan kon het zich permitteren bescheiden te zijn.¹⁹

Tot slot

We hebben ons dus voor het verhaal over het gedenken in het Jansklooster allerlei vragen gesteld. Soms kregen we antwoorden die zekerheid bieden, andere bleken lastiger of zelfs niet te beantwoorden. Ook riepen sommige antwoorden weer nieuwe vragen op. Dat maakt het onderzoek en het verhaal waarin het resulteerde ook zo interessant en daarom nodigt het uit tot vervolgonderzoek.

¹⁹ Over Leeuwenhorst, De Moor, *Verborgen en geborgen* (1994). Voor het schilderij zie ook de *Medieval Memoria Online* database: [memorial object ID 724](#).

Katernen bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*

Deze katern maakt deel uit van een serie katernen bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar. Geliefd en fel bevochten*. Deze website gaat over de Janskerk en het gelijknamige klooster. Het klooster werd in 1310 gesticht en in 1318 werd de kerk gewijd. Een goede reden om dit te herdenken met een website dus.

De geschiedenis van de kerk en het klooster is ingedeeld in drie lagen. De eerste twee lagen zijn ondergebracht in de website zelf. De eerste laag geeft de lezer een snelle indruk, terwijl in de tweede laag dieper op een aantal zaken wordt ingegaan. Wie meer wil weten, kan de katernen lezen, de derde laag. Ze staan ieder op zich, dus je hoeft ze niet in een vaste volgorde te lezen.

De links zijn te vinden op de homepage en waar van toepassing op de pagina's van de website.

Overzicht van de katernen

Naar het hemels paradijs

- Zondeval en verlossing
- Leven en sterven als christen

Voor God en de mensen

- Kloosterorden. Stichting en doelstellingen
- Kloosterleven. Eenheid in verscheidenheid
- Haarlemse kloosters nader bekeken
- Een eigen kloosterkerk

Het Jansklooster

- Stichting en schenkingen
- Commandeurs van het Jansklooster
- Bronnen van het Jansklooster. Een schat aan informatie

Gedenken en herinneren

- Gedenken, complexer dan je zou denken
- Casussen bij gedenken. Vijf praktijkvoorbeelden
- Legitimatie via opvolgingsreeksen. De functies van portretreeksen
- Feesten en gedenken in augustus, de maand van de kerkwijding

Overzichten van gebruikt onderzoeksmateriaal

De overzichten van het gebruikte onderzoeksmateriaal zijn ingedeeld in

- Archiefstukken, oude boeken en manuscripten
- Afbeeldingen, nadere informatie
- Literatuur en websites

Colofon

Katern behorend bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, Noord-Hollands Archief, Haarlem.

© 2018 – Truus van Bueren en Charlotte Dikken.

Vormgeving en productie: Charlotte Dikken in samenwerking met Leen Breure (ScieMedia).